

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Харківське історико-філологічне товариство

*Випуск присвячений пам'яті
харківських мовознавців
професора Лідії Андріївни Лисиченко
професора Ольги Георгіївни Муромцевої*

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 10/2023

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3281 від 18.09.2008.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (заступник головного редактора) (Харків)
Богданова І. І., канд. філол. наук, доц. (Харків)
Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Берегове)
Лисиченко Т. Ю., канд. філол. наук (Харків)
Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф. (Харків)
Нестеренко Н. П., канд. філол. наук, доц. (Харків)
Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
Сюта Г. М., д-р філол. наук, пров. наук. співроб. (Київ)
Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Шевченко Л. І., чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук, професор; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
Вакуленко С. В., канд. філол. наук, доцент; голова Харківського історико-філологічного товариства.

Ухвалили до друку:

Редакційна Рада Харківського історико-філологічного товариства
(*протокол № 1 від 27 лютого 2023 року*)

вчена рада українського мовно-літературного факультету
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
(*протокол № 6 від 1 березня 2023 року*)

У 41 **Український світ у наукових парадигмах:** Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Вип. 10. — Харків: ХНПУ; ХІФТ, 2023.— 212 с.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ISBN 978-966-1630-61-0

© Автори матеріалів, 2023
© Макет Т. Лисиченко, 2023
© Обкладинка У. Мельникова, 2023

МАТЕРІАЛИ

**Всеукраїнських наукових читань,
присвячених 85-ій річниці
від дня народження
доктора філологічних наук, професора**

ОЛЬГИ ГЕОРГІЇВНИ МУРОМЦЕВОЇ

16 лютого 2023 року

Інститут української мови НАН України

**Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди**

**Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна**

Харківське історико-філологічне товариство

Харків — 2023

Марія Брус

доктор філологічних наук,
завідувач кафедри української мови
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
mariya_brus@ukr.net

РОЗВИТОК КАТЕГОРІЇ ФЕМІНІТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЛЕКСИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Лексична система нової української літературної мови розвивалася під дією тодішніх мовних і позамовних чинників, тому й великою мірою зумовлювалася ними. Упродовж XVIII ст. посилювалася тенденція творення власної літературної мови на живій народній основі. На це сторіччя припав інтенсивний розвиток нових стилів і жанрів, що закріплювали народнорозмовне мовлення й формували функційно-стилістичну базу для наступної доби. Перехід від старої книжної мови до нової літературної охопив усе XVIII ст. і характеризувався внутрішньо-глибинними процесами формування багатой народнорозмовної і фольклорної творчості, відображеної у віршах, піснях, думках, поемах, інтермедіях, ділових паперах, творах мандрівних дяків, які й стали першими писемними фактами розвитку нової української літературної мови. Вироблена жива народна основа наприкінці XVIII ст. отримала значний вияв у творчості І. Котляревського, поетів-романтиків та інших діячів, а в XIX ст. — у творчості багатьох нових письменників, досягнення яких дали змогу виокремити дощевченківський і шевченківський періоди.

Шевченківський період став визначальним у становленні нової літературної мови. Творчість Т. Шевченка виявилася колосальною, із відбиттям духу й краси української мови, а розвинуті ним тенденції мовотворчої діяльності (використання народної лексики як основного матеріалу літературної мови, вдосконалення і розвивання її; збагачення словникового складу новими лексемами; розширення семантики різних тематичних груп лексики; стилістична диференціація словникового складу, наступне нормування літературної мови й ін.) були поглиблені когортою визначних українських письменників XIX ст. [Муромцева 1985, с. 3].

Основними процесами оновлення лексики цього періоду стало активне словотворення, зумовлене новими суспільними впливами, усунення багатозначності, прагнення мовних одиниць до симетрії між означальним та означуваним; семантичні зміни внаслідок творення нових слів і запозичення твірних основ; збагачення власної термінології, групування лексики за різними типами зв'язків і відношень; поглиблення її системної організації; стилістична диференціація й уніфікація лексичної системи [Муромцева 1985, с. 6–7]. З кінця XIX – до початку XX ст. розвиток словника досяг такого рівня, що здатний був забезпечити майже ланки суспільного життя [Муромцева 1985, с. 8].

Унаслідок лексичних процесів, що відбувалися у XVIII–XIX ст., значно змінилася й збагатилася фемінітивна підсистема нової української літературної мови, порівняно зі староукраїнським періодом. У багатому лексико-семантичному й стилістичному розмаїтті вона постала в творчості Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка й інших письменників XIX ст. [див. Брус 2015]. Специфіку її відображали великою мірою і позамовні чинники — місце, становище й зайнятість жінки в тогочасному суспільстві. У XVIII ст. жінка втратила право брати участь нарівні з чоловіком у судових процесах, порівняно з XVI–XVII ст. Унаслідок цього вона була позбавлена багатьох майнових, сімейних та суспільних прав. Однак збережена повага до неї в сім'ї, рівноправність з чоловіком у вихованні дітей та веденні господарства забезпечили формування позитивного жіночого образу й пошанного ставлення до жінки [Кривоший 2006, с. 18]. Із розвитком національно-патріотичної ідеології в першій половині XIX ст. актуальною стала проблема самореалізації жінки, що й спричинило далі формування жіночих рухів, товариств, особливо на західноукраїнських землях [Маланчук-Рибак 2006, с. 163; 171; 292].

Категорія жіночості української мови XVIII–XIX ст. як одна з розвинутих лінгвальних одиниць того часу не мала ще цілісного комплексного опрацювання. Вона входила до опису лексики, словотвору, граматики нової української літературної мови в загальних лінгвістичних працях і небагатьох спеціальних дослідженнях з лексикології, дериватології, граматики української мови, зокрема у працях В. А. Передрієнка «Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі» (1979), О. Г. Муромцевої «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.» (1985) та ін. З погляду найбільшого розкриття історії фемінітивів цього періоду першорядне місце займають граматичні праці С. П. Самійленка [Самійленко 1978, с. 16–128], лексикологічні праці В. О. Винника [Винник 1983, с. 523–556], дериватологічні праці П. І. Білоусенка [Білоусенко 2002], С. П. Семенюк [Семенюк 2000] та ін.

Категорія фемінітивності розвивалася протягом XVIII–XIX ст. на живій народній основі, чим суттєво відрізнялася від староукраїнської доби, фемінікон якої був представлений не тільки спільнослов'янською і власне українською лексикою, а й численною кількістю церковнослов'янізмів, полонізмів. Загальний обсяг номінацій зі значенням жіночості в новий український період становив близько 3000 найменувань, які розмежовано на стилістично нейтральні і стилістично марковані слова як окремі номінативні одиниці, а не варіанти одного слова. Фемінітиви спільнослов'янського та власне українського походження зазнали в новий український період найбільшої стилістичної диференціації, порівняно з минулим періодом, що відобразилося в зразках усної народної творчості XVIII ст. і в літературній діяльності письменників XIX ст., а також систематизовано в історичній лексикографії.

Фемінітиви іншомовного походження, що закріпилися здавна і відповідали тодішнім реаліям, зберігалися, а з відходом давніх понять часто занепадали або замінювалися іншими словами в нових історичних умовах. Якщо в староукраїнський період формування лексики відбувалося за рахунок власних

словотворчих ресурсів (афіксальної деривації, складання основ, субстантивації), характеризувалося творенням ремісничої, ділової, адміністративної, військової та іншої лексики, відзначалося постійним взаємовідношенням і конкуруванням церковнослов'янських і книжних елементів з народнорозмовними, то з XVIII ст. щораз більше посилюється вплив російської мови на українську [Чепіга 1983, с. 281–282].

Лексика нової української літературної мови наповнювалася словами, що відображали реалії й поняття російської дійсності, особливо пов'язані з реорганізацією центральних і місцевих органів управління, налагодженням суспільно-політичних, торговельно-економічних відносин, військово-морських справ. Нові реалії позначилися й на становищі фемінітивної підсистеми того часу: формувалася нова твірна база, збільшувалася кількість інтернаціональних елементів, занепадала церковнослов'янська лексика, збагачувалася власне українська лексика. Відбувалося переформування загального складу фемінітивів із орієнтацією на власне українську народну основу, а під впливом суспільних змін — і на російську лексику [Чепіга 1983, с. 284].

Розподіл за лексико-семантичними ознаками фемінітивів уможливив виділення кількох семантичних розрядів, які за спадом кількісного складу можна розмістити в такій ієрархії: 1) назви жінок за рисами характеру, поведінкою, зовнішніми і внутрішніми ознаками, інтересами; 2) назви жінок за соціальним, майновим, сімейним станами; 3) назви жінок за діяльними, функційними ознаками; 4) назви жінок за сімейними та родинними зв'язками; 5) назви жінок за церковно-релігійними ознаками; 6) назви жінок за національністю, територією, місцем проживання; 7) назви жінок за віковими ознаками; 8) назви жінок за фізичними й фізіологічними особливостями; 9) назви жінок за міфологічними і надприродними ознаками.

Отже, розвиток категорія фемінітивності в новий український період був означений впливом переважно живої народнорозмовної основи. Наслідком цього стало збільшення кількості фемінітивів у семантичних розрядах, їхня синонімізація (*бранка, браночка; в'язальниця, в'язальничка*); зростання семантичних і словотвірних зв'язків між словами (*жаля, женчиха, женькиня, женьчарка, жниця, жнія*); вираження різної конотативної оцінки (*побігайка, побігачка, побігуха, побігуця, побігуля*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс-иця). Київ – Запоріжжя : ЗНУ, 2002. 206 с.
2. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в поетичній мові Тараса Шевченка. *Київські полоністичні студії* / наук. ред. та упоряд. Р. Радишевський. Т. XXVI. Київ : ТОВ «ДІА», 2015. С. 102–107.
3. Винник В. О. Розвиток тематичних груп лексики в українській мові XIX – початку XX ст. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1983. С. 523–556.

4. *Кривоший О.* Жінка в правовій культурі українського народу. *Українки в історії* / за заг. ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2006. С. 10–18.
5. *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – I третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці : Книги – XXI, 2006. 500 с.
6. *Муромцева О. Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків : Вища школа, 1985. 152 с.
7. *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / відп. ред. І. К. Білодід, Київ : Наукова думка, 1979. 144 с.
8. *Чепіга І. П.* Головні тенденції розширення лексичного складу. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / ред. кол.: В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1983. С. 280–285.
9. *Самійленко С. П.* Іменник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол.: В. В. Німчук (відп. ред.), А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга. Київ : Наукова думка, 1978. С. 16–128.
10. *Семенюк С. П.* Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові : дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2000. 209 с.

Дар'я Задорожня

аспірантка кафедри української мови
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
zadorozhnia.daria@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ОНІМНИЙ СЛОВТВІР І-Ї ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ЗНАЧЕННЯ Й ПОСТАТІ

Словотвірна характеристика онімів завжди посідала важливе місце в ономастичних дослідженнях. З'ясування особливостей процесу постання власної назви, її мотивації, дібраного словотворчого засобу тощо, з одного боку, ширше розкриває її сутність як мовного явища, а з іншого — допомагає прояснити чимало інформації про сам названий об'єкт, обставини його виникнення й функціонування. Саме потреба визначити культурно-історичний зміст, закладений у формальній оболонці онімів, змусила перших ономастів звернутися до мовознавчого інструментарію, зокрема й до словотвірного аналізу.

Фактично онімний словотвір зароджується з ономастикою і проходить разом із нею весь шлях становлення як розвиненої дисципліни зі значними науковими здобутками — від потлумачень окремих власних назв у перших словниках мови до всебічної характеристики всього ономастикону в сучасних монографіях.

На цьому шляху особливим періодом стала перша половина ХХ ст. З низки об'єктивних причин історики української ономастики охрестили його періодом